

Андрій Капуста
краєзнавець, філобрікер,
керівник гуртків,
Мишковицький ліцей
(Тернопільська область)

ЗАМОК У СТРУСОВІ: ДО ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ОБОРОННОГО ОБ'ЄКТУ ЗА ПИСЬМОВИМИ ТА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

У статті розглянуто проблему локалізації замку в Струсові (зараз у складі Микулинецької селищної громади, що на Тернопільщині), зведеного Миколою Струсем на поч. XVII ст. та зруйнованого в 1649 р. козаками Максима Кривоноса. Після понад трьох з половиною століть від часу руйнації твердині в науковій та краєзнавчій літературі сформувалась основна версія щодо її розташування, згідно якої місце втраченого замку ототожнювалось із вершиною крутого лівого берега річки Серет.

На противагу цій версії, автор, спираючись на картографічні матеріали XVII–XVIII ст., статуту струсівських цехів першої пол. XVIII ст., нещодавно віднайдені рукописні нотатки Антоні Шнайдера та послуговуючись іншими непрямыми свідченнями, локалізує замок на протилежному, правому низинному березі річки.

У роботі також проаналізовано аргументаційну базу обох гіпотез та зроблено спробу окреслити найвірогідніше місце розташування Струсівського замку.

Ключові слова: замок, Струсів, міські фортифікації, Ляцкоронська, локалізація, картографічні джерела, Ян Бейгер, Гійом де Боплан.

Проблема локалізації ранньомодерного замку в Струсові залишається однією з найменш досліджених у регіональній історіографії. Незважаючи на те, що факт існування замку у першій пол. XVII ст. періодично згадується в окремих працях українських та зарубіжних істориків, дослідників старовини й краєзнавців, цим відомостям властива фрагментарність і загальність (Грабовецький 1972, с. 82). У вітчизняній науковій літературі досі бракує спеціальних студій, які б комплексно розглядали питання топографії, фортифікаційної структури та історичної еволюції Струсівського замку в контексті регіональних оборонних систем Галичини ранньомодерної доби.

Поглиблений інтерес до зазначеної проблематики зумовив появу авторських історичних розвідок 2023–2024 рр., зокрема статей – «Замки в Бродах і Струсові: спроба дослідження типології Струсівського замку порівняльно-історичним методом» та «Замок у Струсові: проблеми локалізації та типології». У них здійснено першу спробу виокремити характерні риси типології Струсівського замку та окреслити основні підходи до встановлення його можливого місця розташування (Капуста 2023b, с. 45–60; Капуста 2024a, с. 125–132). Вказані студії засвідчили необхідність ширшого залучення як візуальних, так і текстових джерел, значна частина яких раніше не використовувалася у контексті цієї проблеми.

Метою запропонованої статті є проведення комплексного дослідження, що базується на порівняльному аналізі картографічних матеріалів XVII–XVIII ст., нововиявлених документальних згадок XVIII–XIX ст., а також результатів візуальних польових обстежень території Струсова, здійснених автором у 2025 р. Особлива увага приділяється зіставленню картографічної інформації, що суттєво різниться за ступенем деталізації та умовами створення. Такий підхід дозволяє критично переосмислити існуючі гіпотези щодо локалізації замку та запропонувати найбільш імовірний варіант його топографічного розташування в межах історичного ландшафту Струсова.

З приводу прогнозованого місця розташування Струсівського замку, у відомих згадках про нього від кін. XIX до поч. XXI ст., утвердилось переконання, що знаходився він за межами Струсова на високому та стрімкому лівому березі річки Серет.

Вірогідно, вперше цю версію було висловлено Яном Бейгером (пол. *Bayger Jan Aleksander*, 1867–1958 рр.) в 1899 р. у географічно-історичному та етнографічному нарисі *Повіт Трембовельський*.

В ньому вміщено згадку про руїни замку на схилі яру Чортова дебра: «Opodal od spalonego kosciola, nad jarem, zwanym Czartowska debra, oparte z dwoch stron o las, z pieknym widokem na Strusow i okolice, znajduja sie **slady zamku Strusow** – dzis do szeszetu zniszczanego. Przed kilkunastu jeszeze laty sterezaly bardzo **grube mury zamkowe**, ktore hr. Lanckoronska rozebrac kazala. Dzisiaj **zostaly tylko slabe po nich slady i jedna piwnieca**» (Неподалік спаленого костелу, над яром, званим Чортівська дебра, оточеним з двох боків лісом, з красивим краєвидом Струсова та околиць, знаходяться **сліди замку Струсів**, сьогодні, нажаль, знищеного. Кілька десятків років тому стояли дуже товсті замкові мури, які гр. Лянцкоронська сказала розібрати. Сьогодні залишилися ледь помітні сліди і один підвал) (Bayger 1899, s. 290).

Згадка про спалений костел, котрий знаходився неподалік замку, не залишає інших інтерпретацій щодо ймовірного місця розміщення оборонного об'єкту. Саме на лівому березі Серету (на північ від урочища Чортова дебра) збереглась монастирська Свято-Миколаївська церква, котра після ліквідації в 1788 р. василіанського монастиря, була передана латинській парафії Струсова, і konsekrowana як римо-католицький костел св. Станіслава. Як костел, храм використовувався для богослужінь до 1891 р., коли внаслідок пожежі він був дуже пошкоджений. Причина пожежі так і не була встановлена. Тодішній діди́ч Струсова – Володимир Баборовський (пол. *Włodzimierz Baworowsky*, 1823–1901 pp.) церкву частково відремонтував і використовував її, як родинну усипальницю (Русиняк 2017, с. 35).

Сучасні польські дослідники продовжують дотримуватись версії Бейгера про розташування замку Струся на лівому обривистому березі Серету. Зокрема, Гжегож Раковський (пол. *Grzegorz Rakowski*) в 2005 р. у *Przewodnik krajoznawczo historyczny po Ukrainie Zachodniej: Podole*, стверджує наступне: «*Pozostalosci XVI-wiecznego zamku Strucow kryja sie w gestwinie mlodych drew w poblizu cerkwi/ Zamek byl w ruinie juz od cresu wojen tureckich i zostal niemal calkowicie rozebrani w XIX w. Pozostaly z niego tylko trudne do obszukania przyziemia muirow*» (У чагарнику молодого лісу біля костелу ховаються залишки замку Струсів XVI ст. (тут згадано засновників замку – шляхетську родину Струсів – авт.), який після турецьких воєн був у руїнах, а в XIX столітті був майже повністю зруйнований. Від нього залишилися лише підземелля (дослівно – підземні мури), котрі важко відшукати) (Rakowski 2005, s. 157). У цитованому фрагменті простежується низка хронологічних та фактичних неточностей. Зокрема, Раковський датував виникнення Струсівського замку XVI ст., тоді як у джерелах його зведення пов'язується з поч. XVII ст. Крім того, дослідник припускає, що руйнування замку було наслідком турецьких воєн, а не подій 1649 р., коли, за достовірними відомостями, твердиню знищили загони Максима Кривоноса. В контексті польсько-турецької війни 1672–1676 pp. Струсівський замок у доступних документальних джерелах не згадується жодного разу, що суперечить припущенню дослідника про його подальше функціонування після середини XVII ст.

Раковський також стверджує, що руїни замку збереглись до XIX ст., а на поч. XXI ст. нібито існували залишки замкових підземель. Ці твердження корелюють із ранішими припущеннями Я. Бейгера, проте не знаходять підтвердження в незалежних джерелах. Натомість слід зазначити, що протягом усього XX ст. та на поч. XXI ст. не зафіксовано жодної документально підтвердженої згадки про існування будь-яких підземних структур замкового походження в Струсові, що ставить під сумнів наведені судження польського дослідника.

Більшість українських істориків, котрі згадують твердиню в Струсові теж небагатослівні та дотримуються «канонічної» версії розташування замку на лівому березі Серету – «*Був тут над яром під назвою Чортівська Дебра у XVII ст. замок, zostались тільки сліди. Мабуть, під час Визвольної війни його зруйнували козаки...*» (Мацюк 2005, с. 126).

Під час оглядового обстеження території на лівому залісненому березі р. Серет, на південь від церкви Св. Миколая (колишньої монастирської церкви, що збереглася після закриття василіанського монастиря в 1788 р.), де за словами Бейгера розташовувався замок, було виявлено підйомний матеріал, зокрема фрагменти пальцівки, кераміки, плінфи та кахель (рис. 1). Попередня оцінка дозволяє датувати ці матеріали XIV–XVII ст.

Крім того, вздовж залісненого крутого річкового схилу, у його нижній частині, з півдня на північ простягається земляний вал із ровом, який розташований вище валу по схилу. Висота валу з боку рову становить від 0,4 до 0,7 м, а по його вершині пролягає стежка. У напрямку на північ вал поступово піднімається вище схилом і завершується в безпосередній близькості до церкви Св. Миколая кін. XVIII ст.

На схід та південний схід від храму, у лісовій зоні на відстані близько 200 м, розташовані два локальні земляні насипи діаметром 35 і 30 м відповідно, висотою 4 та 3,5 м від підніжжя схилу до вершини. Між цими курганоподібними насипами та храмом простягаються фрагменти земляних валів, значною мірою порушені лісовими дорогами.

Імовірно, залишки земляних валів на схід від церкви Святого Миколая можуть бути пов'язані з фортифікаційними елементами оборонного монастиря, заснування якого відносять до бл. 1600 р. Такої інтерпретації дотримувався дослідник історії василіанських монастирів Михайло Ваврик, який у своєму «*Нарисі розвитку і стану василіанського чину XVII–XX ст.*» подає датами заснування монастиря 1600 та 1771 рр. (1979, с. 205). Аналогічної думки дотримується й польська дослідниця Беата Лоренс (Beata Lorens), яка у праці «*Василіанські монастирі на галицьких землях, ліквідовані в третій чверті XVIII ст. у світлі інвентарів 1763–1764 рр.*» зазначає: «За даними василіанських істориків, православний монастир у Струсові існував уже в XVII ст., але, імовірно, занепав і припинив функціонування, оскільки в першій половині XVIII ст. його не включено до списків монастирів» (2014, с. 175).

Окрім зафіксованих валів, що простягаються вздовж залісненого схилу та земляних насипів поблизу церкви Св. Миколая, на південь від храму, на вершині правого схилу яру-урочища Чортова Дебра, локалізовано фрагменти земляних укріплень, які утворюють замкнений трикутний периметр із довжинами сторін приблизно 20, 25 та 30 метрів. Площа центрального майданчика (дитинця) видається недостатньою для розміщення повноцінного ранньомодерного замку, однак може бути прийнятною для спорудження окремої оборонної або спостережної вежі.

Вперше ця трикутна вершина на правому схилі яру була позначена на карті 1869 р. На мапі також зафіксовано лісову дорогу, що тягнеться вздовж залісненого схилу у напрямку до монастирської церкви. Ймовірно, дорога на карті та стежка на місцевості, яка прямує вершиною земляного валу, є тотожними (Europe in the XIX. Century) (рис. 2).

Без проведення додаткових комплексних досліджень датування та функціональне призначення виявлених укріплень залишаються невизначеними. Попередній огляд дає підстави припустити, що земляний вал у нижній частині лісового схилу не виконував оборонної функції, тоді як вали на вершині правого схилу яру та на схід від монастирського храму, з огляду на їхнє вигідне топографічне розташування, могли мати оборонне призначення.

Ян Бейгер, в згаданому географічно-історичному і етнографічному нарисі *Powiat Trembowelski*, поміж іншого, зауважив: «*O zamku tym spotykamy kilkakrotnie wzmianki w strusowskiem przywilejach cehowych, a z dziejow jego wiemy ze zostal w 17. w. przez kozakow zdobyty i zniszczony*» (*Про замок кілька разів згадується у привілеях струсівських цехів, а з його історії ми знаємо, що він був захоплений і зруйнований козаками в XVII ст.*) (Bayger 1899).

Дійсно, дідич містечка в другій чверті XVIII ст. – Францішек Салезій Потоцький (пол. Franciszek Salezy Potocki, 1700–1772 рр.), надав широкі права цехам та визначив організацію міста окремим привілеєм. Цей привілей, наданий цеху шевців 2 березня 1733 р., звучить так: «Усім і кожному окремому, кому це належить і належатиме у майбутньому, повідомляю, що, бажаючи підтримувати найкращий порядок у моїх спадкових маєтках у Струсові, та дотримуючись давніх законів і звичаїв, як і в інших містах, залишаються міські закони та ритуали, дозволяю шевцям вільно обирати свого цехового майстра, і цим документом гарантую, що цей цеховий майстер та його цех, за звичаєм інших міст, будуть допомагати хоругвою та свічками під час щорічних свят, як у церкві, так і під час публічних процесій, на славу Божу. І це також у селах, що знаходяться в межах Струсівського ключа... є шевці-ремісники, тому цим законом я встановлюю назавжди, що кожен швець у цеховому ключі Струсова повинен щорічно вносити 12 грошей на віск... Обрання цього цехмейстера, щоб воно було затверджене та підписане зі схваленням цього цехмейстера **Замковою Владою** (пол. *Zwierzchności Zamkowej*). Все це, щоб надати більшої ваги та цінності, підписане моєю власною рукою під звичайною печаткою» (Bayger 1899, s. 187).

Наступна згадка про замкову адміністрацію фіксується в статутах струсівського цеху від 1745 р., повторно затверджених Францішеком Салезі Потоцьким в 1747 р. В історично-мемуарній збірці «*Теребовельська Земля*» (1968 р.), в статті А. Заплітного, присвяченій історії Струсова, наведено відповідний момент із статуту 1745 р.: «В спорах і процесах між членами цеху жоден з них **не повинен звертатися до управи замку**, але члени цеху мають справу розсудити. Якщо б незадоволена сторона хотіла **апелювати до управи замку**, то повинна зложити до цехової скриньки одну гривну» (Теребовельська Земля 1968, с. 818). Очевидно, автор статті почерпнув інформацію із *Powiat*

Trembowelski, де знаходимо ідентичну цитату з документального джерела. Однак, її переклад з польської дещо відмінний від цитати із історично-мемуарної збірки 1968 р. – тут немає згадки про *управу* замку, а згадується лише замок: «У судах та взаємних суперечках жоден брат **не повинен йти до замку** (пол. *na zamek iść*), а бути вислуханим і судити перед братами гільдії. А той, хто, незадоволений вердиктом гільдії, хоче **подати апеляцію до замку** (пол. *do zamku chciał apelować*), може це зробити, але повинен сплатити одну гривну штраф до скриньки гільдії» (Bayger 1899, s. 188).

Звичайно, в контексті судових суперечок, прописаних в цеховому статуті, дефініції понять *управа* замку та замок, є тотожними. В обох інтерпретаціях, і *управа* замку, і замок вживаються для означення місцевого органу влади. Лише термін *замок* є документально підтвердженим, а слово *управа* А. Заплітним було додане для наголошення того, що замок був не оборонним об'єктом, а управлінським.

Ймовірно, *замком* у статуті струсівського цеху в сер. XVIII ст. називали місцевий орган самоврядування, який був уповноважений контролювати діяльність цехів. В контексті адміністративної лексики XVIII ст. цей термін вживався як синонім до місцевої домініальної адміністрації, тобто органу управління маєтком. Подібні приклади фіксуються і в інших містечках Галичини, де після занепаду замкових фортифікацій, слово *zamek* продовжувало позначати центр домінії або канцелярію власника.

Знов-таки, згадка про замок в Струсові у статуті струсівського цеху, мабуть, є однією із найдавніших документальних писемних згадок цієї твердині після її руйнування. Однак, про припустиме збереження оборонного об'єкту у XVIII ст. стверджувати теж не слід. Відомо, що після знищення замку у Струсові в сер. XVIII ст., про нього не згадують жодні відомі літописні джерела. Приміром, мандрівник та шпигун *Ульріх фон Вердум* (нім. *Ulrich von Werdum*, 1632–1681 рр.), який в 1672 р. під час своєї мандрівки відвідав замок в сусідніх Микулинцях (відстань між замками близько 6 км по прямій) та охарактеризував особливості його розташування і наявність гідротехнічних об'єктів з південного боку, жодним словом не обмовився про наявність замкових руїн в Струсові.

В ході польсько-турецької війни 1672–1676 рр. замок в сусідніх Микулинцях двічі опинявся на шляху просування османського війська. У вересні 1672 р. залога Микулинецького замку не чинила суттєвого опору і з великою ймовірністю зустріла турецько-татарсько-валасько-козацьке військо із «ключами від замку» або почесно капітулювала після нетривалої оборони. Написання універсалу гетьманом П. Дорошенком з-під Микулинець 12 вересня та подальше швидке просування союзного війська в напрямку Львова засвідчують відсутність тривалої облоги замку в Микулинцях (Капуста 2025, с. 146). Водночас, про Струсівський замок в джерелах, що висвітлюють події військової кампанії 1672 р. не згадується жодного разу.

У серпні 1675 р. в Микулинцях під стінами місцевої твердині відбулись драматичні події, які стали хрестоматійними: облога турецьким військом, підлив частини оборонних фортифікацій, здача в полон захисників та страта керівників спротиву (Ганусевич 2020, с. 14; Ганусевич 2022, с. 118; Капуста 2023с, с. 388–396; Капуста 2024b, с. 156–164; Капуста 2024с, с. 68–79). Вже в жовтні 1675 р. в Тереховлі (7 км на південь від Струсова) відбулась облога тутешнього замку, хід котрої в окремих деталях був схожим до облоги в Микулинцях, де був впертий спротив, саперний підкоп та підлив османами частини замкової стіни. Лише фінал подій не став таким драматичним, як в Микулинцях – польське військо прийшло на підмогу обложеному.

Доля замків у Микулинцях та Тереховлі під час їх облог в 1675 р. засвідчили письмові джерела XVII та XVIII ст.: *Лѣтопись событій въ южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича* (1624–1700), *Лѣтопись Львовскаго кармелитскаго монастыря*, *Витебская лѣтопись*, *составленная витебскими мѣщанами: Михаиломъ Панцирнымъ, Иваномъ Чарновекиемъ, Гаврииломъ и Стефаномъ Авѣрками*, *Epistolarum historico-familiarium*, в котрих, однак, немає жодного натяку про замок в сусідньому Струсові (Zaluski 1709, р. 541, 554, 575; Сборник летописей 1888, с. 204). Через це, доводиться констатувати про відсутність діючих замкових фортифікацій у Струсові в другій пол. XVII ст., що, однак, не заперечує наявності замкових руїн в Струсові у другій пол. XVII – першій пол. XVIII ст.

Ймовірно, у сер. XVIII ст. термін *замок* у Струсові вживався переважно як топонім. Подібне явище простежується й у місцевій вербальній традиції: ще кілька десятиліть тому мешканці, які прямували до центральної частини села, уживали вислів «*йду до міста*»,

що свідчить про збереження в народній пам'яті уявлення про колишній міський статус поселення. Аналогічно, використання назви *замок* могло відображати не стільки наявність реальної фортифікаційної споруди, скільки тяглість топонімічної традиції, пов'язаної з спільним місцем розташування колишнього замкового комплексу та осередком місцевої адміністрації (Капуста 2023b, с. 53).

Отже, згадки про замок у струсівських цехових привілеях і статутах XVIII ст. слід тлумачити не як свідчення існування оборонної споруди, а як відображення адміністративно-правового статусу місцевої інституції, що продовжувала діяти на території колишнього замкового комплексу. Збереження самого терміна *замок* у документах цього періоду засвідчує спадкоємність топонімічної традиції і просторової пам'яті громади про давній фортифікаційний центр Струсова, який до XVIII ст. трансформувався в адміністративний осередок місцевої влади, та, ймовірно, вказує на місце, де колись розташовувались замкові фортифікації. Саме це дає підстави перейти до аналізу картографічних і топонімічних матеріалів, аби конкретизувати можливу локалізацію струсівського замку.

Якщо припустити, що *замкова влада* у Струсові функціонувала на території зруйнованого замку, то можна вважати, що на лівому, стрімкому березі Серету в середині – другій пол. XVIII ст. могла розташовуватися громадська споруда представницького типу. Проте на військовій карті *фон Міга* 1779–1783 рр., де вперше з'являється топографічне відображення Струсова, на лівобережжі не зафіксовано жодних будівель, окрім василіянського монастиря, який функціонував до 1788 р. (рис. 3).

Водночас на карті 1779–1783 рр. на низинному правому березі, у межах міської території, показано комплекс кам'яних будівель, що своїми розмірами суттєво вирізняються на тлі решти міської забудови, зокрема периметральної забудови ринкової площі, де традиційно концентрувалися громадські споруди, склади збіжжя та крамниці (Zamoyski 2020, s. 33). Це дозволяє висунути припущення, що на поч. XVIII ст., у період відродження Струсова, могла бути відновлена замкова резиденція або адміністративна садиба (не слід ототожнювати її з палацом Лянцкоронських, зведеним на поч. XIX ст.). Імовірно, саме цей двір відповідає комплексу будівель, відображених на карті 1779–1783 рр. (рис. 3).

Можна припустити, що в цій садибі перебували представники власника Струсова – *Станіслава Потоцького* (пол. *Stanisław Potocki*, 1698–1760 рр.), які спільно з міським магістратом здійснювали управлінські функції. Вірогідно, садиба була розташована в межах залишків замкового комплексу, що зумовило збереження в документах поняття *замкова влада* стосовно цього органу самоврядування (Капуста 2023b, с. 52–53).

Окрім картографічного джерела кін. XVIII ст., є інший, доволі цікавий опосередкований доказ існування в Струсові у другій пол. XVIII ст. представницько-адміністративної будівлі, вірогідно, згаданої в статутах струсівських ремісничих цехів. У інформативному дослідженні *Лукаша Гворека* (пол. *Łukasz Gworek*) – *Biblioteka rozdolska Lanckorońskich (XVIII-XX w.)* проаналізовано чотири найстаріших бібліотечних каталоги, котрі пов'язані з початками бібліотеки Лянцкоронських в *Роздолі*.

Ця бібліотека була заснована в другій пол. XVIII ст. шляхом об'єднання книгозбірень двох відомих для Польщі та України родин: *Жевуських* і *Ланцкоронських*. Написання каталогів почалося ще за життя *Людвіки Жевуської* у шлюбі *Лянцкоронської* (пол. *Ludwika Beydo-Rzewuska*, 1773 (інші дані – 1776) – 1839 рр.), яка була засновницею бібліотеки та власницею Струсова до 1839 р., і було завершено через різні проміжки часу після її смерті.

Найменування перших чотирьох каталогів в хронологічному порядку:

1. *Catalogue des Livres fait au mois d'aout 1812 anne*, ймовірно розпочато у 1782 р. та завершено до 1812 р.;
2. *Catalog des livres françois à Strussow*, розпочато після 1780 р. і завершено до 1845 р.;
3. *Verzeichnis der deutschen Bücher in Strussow*, розпочато після 1780 р. і завершено до 1844 р.;
4. *Catalogue des Livres de la Bibliothèque de Son Excellence Madame la Comtesse Lanckorońska Née Comtesse Rzewuska à Rozdol* 1824, розпочато після 1824 р. і велось до 1855р. (рис. 4).

В цих каталогах об'єднано бібліотечні збірки, сформовані у Струсові. Перший не приписаний конкретному власнику чи місцю зберігання описаних там книг, а наступні два описують колекції Струсова, а не колекції Роздолу (*Catalogue des livres françois à Strusów* і *Verzeichnis der deutschen Bücher in Strussow*) (Gworek 2017, s. 25). Це часто складні для читання списки, у яких лише вказано

місце та рік видання книг і кількість томів, але опущені такі елементи, як видавництво, формат, мова та стан примірників, а фактичні назви книг замінені тематичними описами. Книги із Струсова також позбавлені таких структурних елементів, як початкова розбивка розділів інвентарю чи змісту (Gworek 2017, s. 26).

Початок колекції Лукаш Гворек відносить до Казимира Жевуського (пол. *Kazimierz Seweryn hr.Beydo-Rzewuski, 1750–1820 pp.*). У 1777 р. він одружився з Людвікою Потоцькою, котра померла в 1783 р. Її дружина принесла значний посаг, який після її передчасної смерті успадкувала єдина донька Казимира, названа на честь матері Людвікою, яку виховувала Анна Жевуська (пол. *Annę Rzewuską, 1721–1798 pp.*), сестра Казимира. Людвіка також була єдиною спадкоємицею досить великої колекції картин і книг, до якої згодом включила інші колекції предків матері та чоловіка, зокрема фрагменти колекції зі Струсова (Gworek 2017, s. 32).

Перший з описів, *Catalog des Livres fait au mais d'aout 1812 anne*, є найстарішим і найбільш проблематичним з кількох причин. Як зазначив дослідник роздольської бібліотеки: «По-перше, точна лише дата його завершення – серпень 1812 року, про що свідчить його назва. Однак момент його початку невідомий. Правда, як уже зазначалося, в його описі в архіві вказано початкову дату 1782 р., але ця інформація не підтверджується змістом самого інвентарю... Важко сказати, чи вся колекція чи її частина була записана і кому вона належала. Незрозуміло також, звідки походять описані тут колекції, що може бути надзвичайно важливим, оскільки вони не обов'язково повинні були бути елементами колекції Роздолу, як це має місце в наступних двох описах книг зі Струсова. Якщо вірити початковій даті, запропонованій архівним описом (тобто 1782 р.), ми повинні виключити Людвіку Лянцкоронську, уроджену Жевуську, як власницю книжок, описаних у цьому списку, оскільки вона мала б почати складати опис ще в дитинстві (вона народилася близько 1773 р.). Можливо, це були книжки її чоловіка, когось із батьків чи іншої особи з двох родин: Жевуських чи Лянцкоронських... Наступні два каталоги надають трохи більше інформації, оскільки їхні назви вказують на місце зберігання описаних у них колекцій. В обох випадках, *Catalog des livres francois à Strusów* та *Verzeichnis der deutschen Bücher in Strussow*, місцем їх написання був Струсів. Обидва каталоги є лише частковими переліками французьких і німецьких книг, які, безсумнівно, походять із більшого цілого...

Єдина достовірна інформація полягає в тому, що обидва часткові списки порівнюють книги зі Струсова. Проте вказівка лише на місце розташування описаних фрагментів колекції також залишає багато питань. Струсів, де родина Лянцкоронських мала свою штаб-квартиру, міг бути місцем, де вони спочатку збирали свої колекції, які потім були перевезені (або ні) до Роздолу. Проте **в ньому могли бути й колекції Потоцьких, попередніх власників міста, проданих Лянцкоронським у 1780 р., що відповідає даті початку запису обох Струсівських інвентарів. Станіслав Ревера Потоцький, який оформляв акт купівлі-продажу, міг залишити частину сімейної бібліотеки в маєтку, придбаному новими власниками.** Можливо, тут знаходилися колекції Людвіки Пелагії Жевуської, уродженої Потоцької. Пілява з Підгаєць (1742 р.н.), матері Людвіки Лянцкоронської. Людвіка Пелагія Ржевуська померла у 1783 р., що приблизно відповідає початковій даті запису обох інвентарів... Це питання не піддається чіткому поясненню, оскільки всі ці події: купівля Струсова, смерть Людвіки Пелагії Ржевуської, уродженої Потоцької, і початок запису Струсівських інвентарів переплітаються. Однак я схильюся до думки, що **книги зі Струсова спочатку не були книгами Лянцкоронських, а були або придбані разом із усім маєтком від попередніх власників, або успадковані Людвікою Лянцкоронською від матері. В обох випадках це були б книги Потоцьких, а не Лянцкоронських**» (Gworek 2017, s. 34–35).

Таким чином, не простежуючи час будівництва палацу Лянцкоронських в Струсові, Гворек приходить до логічного висновку про наявність в містечку до 1780 р. (коли струсівські маєтності були придбані Жевуськими) маєтку попереднього власника – Станіслава Потоцького. Доказом цього є бібліотечні каталоги зі Струсова, створені задовго до будівництва в першій чверті XIX ст. палацу Лянцкоронських, який до сьогодення зберігся у Струсові (рис. 5).

Отже, з огляду на наведені вище дані, видається можливим пов'язати графічне зображення комплексу кам'яних будівель на карті 1779–1783 рр., які формували зовнішній квадратний периметр із внутрішнім подвір'ям із документальними згадками про замкову владу (1733 р.) та замок (1745 р.) у статутах ремісничих цехів Струсова. У джерелах також фіксується особа *komisarz klucza strusowskiego* (комісар Струсівського ключа) – Казимир Гільхен (пол. *Kazimierz Hilchen*), котрий був уповноважений Станіславом Потоцьким схвалювати статті статуту струсівського цеху в 1745 р. Зокрема, саме Гільхен вніс у статут заключне

положення, «що кожен, хто їх не дотримуватиметься, мав сплатити 5 гривень: половину гільдії, а половину – замку» (Bauger 1899, s. 189).

Ця інформація дає підстави припускати, що відповідна представницько-адміністративна будівля розташовувалась на території зруйнованого замку або була зведена після його руйнування, або функціонувала на основі перебудованого замкового палацу, як адміністративне представництво Станіслава Потоцького в особі *komisarza klucza strusowskiego*. Відтак можна констатувати, що Струсівський замок, найімовірніше, розміщувався на правому березі Серету.

Проте, низинний рельєф правого берега, де знаходилась ця будівля, теоретично повинен був відштовхнути будівничих Струсівського замку від такого вибору місця будівництва, передовсім через можливість «вогневого контролю» замкової території з протилежного вищого берега. А втім, випадки нелогічного будівництва замків на території, яка була нижчою від сусідніх височин, є не поодинокі (замок в *Чорткові*, є тому підтвердженням). Можливо, невідповідне розташування замку в Струсові призвело до його швидкого руйнування та неперспективності відновлення.

Іншим аргументом на користь «правобережної» локалізації Струсівського замку є рукописні матеріали австрійського галицького історика, краєзнавця та етнографа Антонія Шнайдера (пол. *Antoni Schneider, 1825–1880 pp.*), який ймовірно відвідав Струсів наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. Відомо, що Шнайдер у 1868 році розпочав публікацію першого тому *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi* (Вікіпедія. Антоній). Задля підготовки матеріалів науковець збирав краєзнавчу інформацію, у т.ч. про Струсів, занотовуючи її у вигляді коротких тез. Проте, в 1874 році видання було припинене на другому томі, тож стаття про Струсів так і не потрапила у публікацію.

В рукописних нотатках Шнайдера, нещодавно виявлених у Львівській науковій бібліотеці ім. Стефаника краєзнавцем із Струсова Юрієм Пелюшенко, в контексті опису місцевого садово-паркового комплексу, міститься згадка про «англійський сад або парк *при замку*. *Замку давнього окопи, сліди*» (пол. *Angielski ogrod lub park przy zamku. Zamek starożytnej fosy, ślady*). В іншому фрагменті Шнайдер занотовує: «палац – мурований з парком» (пол. *Palac – mur. z parkiem*) (Пелюшенко 2023).

Згадки про мурований палац з парком та замок в парку, прив'язують локалізацію твердині саме до низинного правого берега, охопленого річковою петлею Серету, де в першій чверті XIX ст. родина *Жевуських-Ляницькоронських* збудувала представницьку садибу із іррегулярним ландшафтним парком (Капуста 2023а, с. 95).

Очевидно, візуальне враження від англійського парку в Струсові посилювалось наявністю фрагментів земляних валів, які, ймовірно, становили залишки Струсівського замку або колишніх міських фортифікацій. Наявність ескарпових валів у межах парку та центральної частини Струсова залишається помітною навіть нині. На одному з таких підвищень розташовано костел св. Антонія, спорудження якого тривало у 1893–1903 рр. Вал, на якому височіє храм, простягається на схід до річкової петлі, у межах якої розташовані старий струсівський парк, палацово-парковий ансамбль, корпуси *Струсівського обласного мистецького ліцею* та *Свято-Миколаївська церква* поч. XX ст. Територія, на якій нині локалізуються зазначені будівлі, корелює з територією, де на карті фон Міга позначено комплекс споруд із внутрішнім подвір'ям.

У подальші періоди частину цих валів було укріплено кам'яними підпірними мурами заввишки 2–3 м, які місцями формують терасоподібні уступи, що спускаються на північ та південь до русла річки. У тих місцях, де мури перериваються, земляний вал продовжується і простежується на місцевості в напрямку із заходу на схід. На території парку, не зайнятій пізнішою забудовою, конфігурація валів збереглася особливо виразно (Капуста 2023b, с. 58) (рис. 6).

В уже згаданій цитаті із *Powiat Trembowelski*, авторства Бейгера, зазначалось, що «Кілька десятків років тому стояли дуже товсті замкові мури, які гр. Ляницькоронська сказала розібрати» (Bauger 1899). Будівництво Струсівського палацу в першій чверті XIX ст. на правому березі Серету і демонтаж руїн замку за наказом Людвіки Ляницькоронської, можна пов'язати, бо відбутись ці події могли в один час. Палац, вірогідно, будувався саме на території знищеного замку (або в безпосередній близькості), тому необхідно було розібрати його залишки. Каміння Струсівського замку могли використати для будівництва лише палацового фундаменту, бо стіни садиби вимурувані з цегли.

Отже, демонтаж руїн замку, ймовірно, відбувся орієнтовно між 1815 та 1820 рр. під час будівництва нового палацу. Орест Мацюк, у своєму дослідженні *Замки і фортеці Західної України*, згадуючи про цю подію, помилявся, стверджуючи, що «*рештки мурів наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст. наказала розібрати власниця маєтків – графиня Лянцкоронська*» (Мацюк 2005, с. 126).

Прямим підтвердженням гіпотези про розташування Струсівського замку на правому березі Серету є найдавніше відоме картографічне джерело, де цей оборонний об'єкт позначено графічно. Лише за рік до його знищення замок у Струсові з'являється на *Генеральній карті України*, створеній Гійомом Левассером де Бопланом (Guillaume Levasseur de Beauplan, бл. 1600–1673 або 1685) у 1648 р., а також у її пізнішій редакції – *Спеціальній карті України 1650 р.* (*Specjalna karta Ukrainy Guillaume Levasseura de Boplana 1650 r.*) (рис. 7). Якщо вважати карту Боплана першим документально-графічним зображенням замку в Струсові, то, виходячи з її даних, можна стверджувати, що твердиня становила окремий вузол оборони в системі загальнономіських укріплень. Схематичне відтворення фортифікації свідчить, що замок мав п'ять бастіонів або веж (т.з. *pentagon bastionowy*).

Згідно з картою Боплана, замок локалізується на правому березі Серету. Русло річки, виконуючи роль природного кордону, водночас забезпечувало оборонну лінію для поселення. Міські укріплення, відображені на карті, також розміщені виключно на правобережжі. Зображення фортифікацій Струсова має вигляд п'ятикутної бастіонної системи. Хоча складно визначити, наскільки зображена форма відповідає реальній конфігурації споруди, існують підстави вважати, що відмінність між планом і натурою була незначною.

Для порівняння варто звернути увагу на позначення укріплень сусідніх Микулинець, замок яких на карті має квадратну форму, що підтверджується його збереженням планом у сучасному стані (рис. 7). Додатковим аргументом на користь достовірності зображення Боплана є правильне топографічне розташування Микулинецького замку – на північній околиці міста, тоді як міська територія простягається на південь і південний захід. Враховуючи точність передачі розміщення міських фортифікацій у Микулинцях, можна припустити, що і в Струсові Боплан достовірно відобразив локалізацію замку на правому березі Серету (Капуста 2024а, с. 126).

Поряд із картою Боплана відомі й інші картографічні джерела XVIII–XIX ст., які містять згадки про залишки оборонних споруд у Струсові, однак їх важко безпосередньо співвіднести з утраченим замком. Одним із таких джерел є карта *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bukowine*, створена Дж. А. Б. Річчі Заноні (Ріцці Дзаноні) (Giovanni Antonio Bartolomeo Rizzi Zannoni, 1736–1814 рр.) у 1767–1772 рр. На ній Струсів позначено як укріплене місто – *Ville fermée* (з фр. *закрите місто* або *захищене місто*), однак без зображення окремого замку (рис. 8). Для порівняння, у Микулинцях на цій самій карті подано лише замок, без міських укріплень.

Карта Заноні, на відміну від карти Боплана, вирізняється уніфікованими картографічними позначеннями, що позбавляє її детального зображення оборонних об'єктів. Отже, фортифікації Струсова тут позначено умовним знаком, ідентичним тим, що застосовувався для інших міст регіону. Таким чином, документ лише фіксує наявність міських укріплень, не відтворюючи їхньої морфологічної структури (Капуста 2024а, с. 129).

В т.зв. урбаріальних описах кін. XVIII ст., що включають дані про структуру будинків Струсова, наявність громадських, військових та культових будівель, присутність господарських об'єктів, наявність об'єктів технічної інфраструктури згадується: *W miasteczku zachowały się fragment dawnych murów miejskich, o czym świadczy informacja o istnieniu "bramy dawnej murywanej"* (У місті зберігся *фрагмент старого міського муру*, про що свідчить інформація про існування «*старої мурованої брами*») (Zamoyski 2020, s. 32–33). Отже, приблизно через два десятиліття після створення карти 1767 р. в Струсові все ще зберігалися фрагменти давніх міських мурів і в'їзна брама. Водночас жодні відомі джерела цього періоду не містять згадок про залишки замкових руїн, що дає підстави припустити: на той час вони вже не існували. Це, своєю чергою, порушує питання про те, які саме споруди були розібрані близько 1820 р. за наказом графині Людвіки Жевуської-Лянцкоронської (Капуста 2023а, с. 94). Імовірно, у цей період демонтаж стосувався не замкових мурів, а залишків давніх міських кам'яних укріплень, які в XIX ст. могли сприйматися як руїни замку.

Імовірно, вже наприкінці XVIII ст. від замку в Струсові не залишалося жодних виразних архітектурних елементів – ані мурів, ані веж. Це підтверджується відсутністю відповідних згадок як в урбаріальних описах, так і в *Йосифінській метриці*, де докладно перелічено культові,

громадські, господарські й оборонні об'єкти, а також елементи інфраструктури населених пунктів. У жодному з цих джерел не зафіксовано відомостей про рештки замкових споруд у Стусові.

Знову-таки, карта Боплана, локалізує замок в Стусові на «правобережжі», однак, переселяє його з ймовірного розташування із західної сторони поселення (територія, де розкинувся струсівський парк та корпуси мистецького ліцею) на південну околицю.

Візуальне обстеження південної частини Стусова не засвідчило наявності чітко виражених залишків земляних укріплень. Це, ймовірно, зумовлено пізнішою щільною житловою забудовою, яка могла нівелювати або повністю знищити можливі залишки оборонних фортифікацій. Південна околиця Стусова розділена руслом Серету на дві частини, однак, лівобережна ділянка є відносно новою, оскільки на карті фон Міга (1779–1783 рр.) вона ще не позначена. Загалом правобережна частина південної околиці поселення не характеризується наявністю природних чинників, що могли б сприяти розташуванню тут оборонної твердині. Натомість саме на цій території збереглися сліди давніх гідротехнічних споруд, зафіксованих на мапі 1779–1783 рр.

Слід констатувати, що питання локалізації Стусівського замку залишається дискусійним. Різні джерела по-різному трактують його розташування, що ускладнює однозначну інтерпретацію. Водночас аналіз письмових і картографічних джерел дає підстави припускати, що замок у Стусові, зведений на поч. XVII ст. Миколою Стусем, знаходився на правому березі річки Серет та був інтегрований у систему міських укріплень (рис. 9).

Порівняльний аналіз карт XVIII–XIX ст. та урбаріальних описів свідчить, що на той час у Стусові збереглися лише фрагменти міських мурів без ознак замкових споруд, а згадки в першій пол. XVIII ст. терміну *замок* у документах струсівських цехів вживались вже не в значенні оборонної споруди, а як позначення місцевого домініального уряду – *замкової влади*, що здійснювала адміністративно-судові функції на території маєтку. Це свідчить про втрату оборонної ролі твердині, але збереження її топонімічної пам'яті в управлінській та мовній традиції поселення.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що результати аналізу картографічних, документальних і топонімічних джерел, доповнені польовими обстеженнями, дозволяють окреслити дві основні зони, пов'язані з історією замку у Стусові. Перша – на лівому, стрімкому березі Серету поблизу церкви Св. Миколая – є місцем розташування оборонного монастиря та, можливо, залишків найдавнішої укріпленої резиденції. Друга – на правобережній міській території, де в другій пол. XVIII ст. функціонувала адміністративна садиба, позначена на карті фон Міга, – відображає пізніший етап еволюції замкового комплексу, що після втрати військового значення перетворився на центр домініальної влади. Таким чином, замок у Стусові слід розглядати не лише як фортифікаційну споруду ранньомодерного часу, а як багат шаровий топографічний і культурно-адміністративний феномен, котрий упродовж XVII–XVIII ст. еволюціонував від оборонного замку до осередку місцевої адміністрації, зберігши у своїй назві пам'ять про колишню твердиню.

ЛІТЕРАТУРА

- Ваврик М. 1979. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 219 с.
- Ганусевич Н. 2020. Історико-архітектурні та фортифікаційні дослідження замку XIV–XVIII ст. в смт. Микулинці. *Тези наукової конференції «Теребовлянський та Микулинецький замки від середини XIV до початку XXI століття»*. №10/2020. Збараж, с. 11–16.
- Ганусевич Н. 2022. Історія та перспективи археологічних досліджень оборонного замку у Микулинцях. *Наукові записки №12/2022*. Збараж, с. 7–12.
- Грабовецький В.В. 1972. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Наукова думка. Київ, 194 с.
- Капуста А. 2023а. Палац у Стусові – архітектурна, історична та культурна пам'ятка України. *Традиції краєзнавства: регіональний аспект. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (до 110-річчя Тернопільського обласного краєзнавчого музею) 20–21 квітня 2023 року*. Тернопіль, с. 94–102.

- Капуста А. 2023b. Замок у Струсові: проблеми локалізації та типології. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 32. Ніжин, с. 45–60.
- Капуста А. 2023с. Страта на палях: епізод з османської облоги Микулинецького замку в 1675 році. *Наукові записки*. Збараж. №13/2/2023. с. 388–396.
- Капуста А. 2024а. Замки в Бродях і Струсові: спроба дослідження типології Струсівського замку порівняльно-історичним методом. *Брицщина – край на межі Галичини і Волині*. Броди, с. 125–132.
- Капуста А. 2024b. «...хто з героїчною відвагою прорвався крізь ворожі ряди» (епізод оборони Микулинецького замку в 1675 році). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск 33. Ніжин, с. 156–164.
- Капуста А. 2024с. Підриг бастей Микулинецького замку під час облоги 1675 року: аналіз джерел, візуальні обстеження, висновки та гіпотези. *Збірник матеріалів Археологія @ Фортифікація України XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, с. 68–79.
- Капуста А. 2025. До проблеми «почесної капітуляції» Микулинецького замку в 1672 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. *Збірник наукових статей*. Випуск 34. Ніжин, с. 143–149.
- Мацюк О. 2005. Замки і фортеці Західної України. Львів: Центр Європи, 200 с.
- Пелюшенко Ю. 2023. Невідомі сторінки історії Струсова. [online]. Режим доступу: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02kX7gZNIJZtJKXuRM33cjbqXNo2Bxp9HRuVjLURv2xgZaho4X9AtWavFjF9CUJAuj&id=100006060978006 [Дата звернення 6 жовтня 2025].
- Русиняк І. 2017. Історія рідної церкви. Історичний нарис. Тернопіль: Тайп, 52 с.
- Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. 1888. Киев, 334 с.
- Теребовельська Земля. Історично-мемуарна збірка. 1968. Під ред. І. Вінницького. Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Український архів, 913 с.
- Bayger J. 1899. Powiat Trembowelski. Lwow. 319 s.
- Gworek Ł. 2017. Biblioteka rozdolska Lanckorońskich (XVIII-XX w.). Rozprawa doktorska. Promotor: dr hab. Anna Gruca. Krakow, 255 s.
- Lorens B. 2014. Momastery Bazylianskie w ziemi Halickiej zlikwidowane w trzeciej ćwierci XVIII wieku w swiwtle inwentarzy z lat 1763–1764. // *Карпати: людина, етнос, цивілізація* 2014. Вип. 5. с. 166–177.
- Rakowski G. 2005. Przewodnik krajoznawczo historyczny po Ukrainie Zachodniej: Podole. Rewarsz, 467 s.
- Żałuski A. 1709. *Epistolarum historico-familiarium*. T. 1. Brunsberge, 883 p.
- Zamoyski G. 2020. Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józeffińskim katastrze gruntowym, Tom XXIX: *Strusów, Tłuste i Uściczko*. Kraków, 131 s.
- Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey). [online]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> [Дата звернення 25 жовтня 2025].
- Specjalna karta Ukrainy Guillaume Levasseura de Boplana 1650 r. [online]. [electronic resource] Wostochnaja literatura. Режим доступу: <https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/karten.phtml?id=1599> [Дата звернення 9 жовтня 2025].

Andriy Kapusta
local historian, philobreaker,
club leader,
Myshkovytskyi Lyceum
(Ternopil region)

CASTLE IN STRUSOV: TOWARDS THE PROBLEM OF LOCALIZING AN ARCHITECTURAL MONUMENT BASED ON WRITTEN AND CARTOGRAPHIC SOURCES

The article considers the problem of localization of the castle in Strusiv (now part of the Mykulynets settlement community, in the Ternopil region), built by Mykola Strus at the beginning of the 17th century

and destroyed in 1649 by the Cossacks of Maksym Kryvonos. After more than three and a half centuries since the destruction of the stronghold, a basic version of its location has emerged in scientific and local history literature, according to which the site of the lost castle was identified with the top of the steep left bank of the Seret River.

In contrast to this version, the author, relying on cartographic materials of the 17th–18th centuries, the charters of Strusiv guilds of the first half of the 18th century, recently discovered handwritten notes by Antoni Schneider, and using other indirect evidence, locates the castle on the opposite, right, low-lying bank of the river.

The paper also analyzes the argumentative basis of both hypotheses and attempts to outline the most likely location of Strusiv Castle.

Keywords: castle, Strusiv, city fortifications, Lyanskorońska, localization, cartographic sources, Jan Beiger, Guillaume de Beauplan.

Рис. 1. Кераміка, знайдена в урочищі **Чортова дєбра** – місці ймовірного розташування Струсівського замку за т.з. лівобережною версією

Рис. 2. Струсів на карті Third Military Survey 1869 р. Колом виділено трикутний майданчик (дитинець) в лісі із залишками земляних валів

*Рис. 3. Струсів на карті 1779–1783 рр. Помаранчевим колом виділено комплекс будівель, які могли бути садибою, де розміщувалась **Замкова Влада**. Синім колом виділено територію урочища **Чортова дебра**, де немає ніяких будівель*

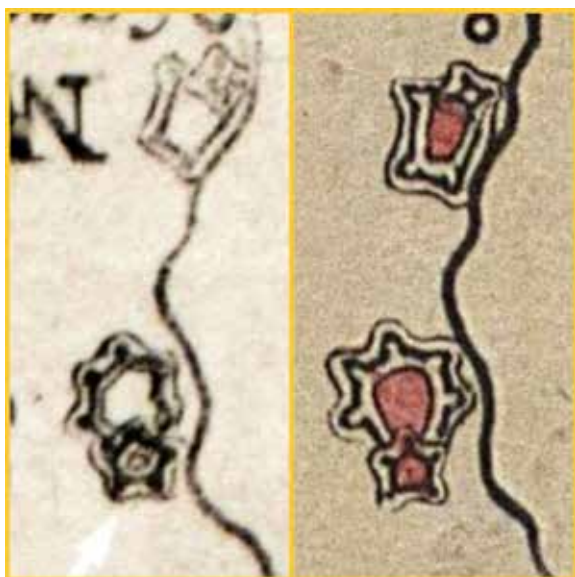
Рис. 4. Бібліотечний каталог *Catalogue des livres françois à Strusów* із Струсова (Archiwum Nauki PAN i PAU). Фото Ł. Gworek

Рис. 5. Палац Лянцкоронських в Струсові

*Рис. 6. Земляні вали
на території місцевого парку
та мистецького ліцею*

*Рис. 7. Струсів
на картах Гійома
Левассера де Боплана
1648 і 1650 рр.*

Рис. 8. Міські фортифікації Струсова на карті *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bukowine* 1767–1772 рр.

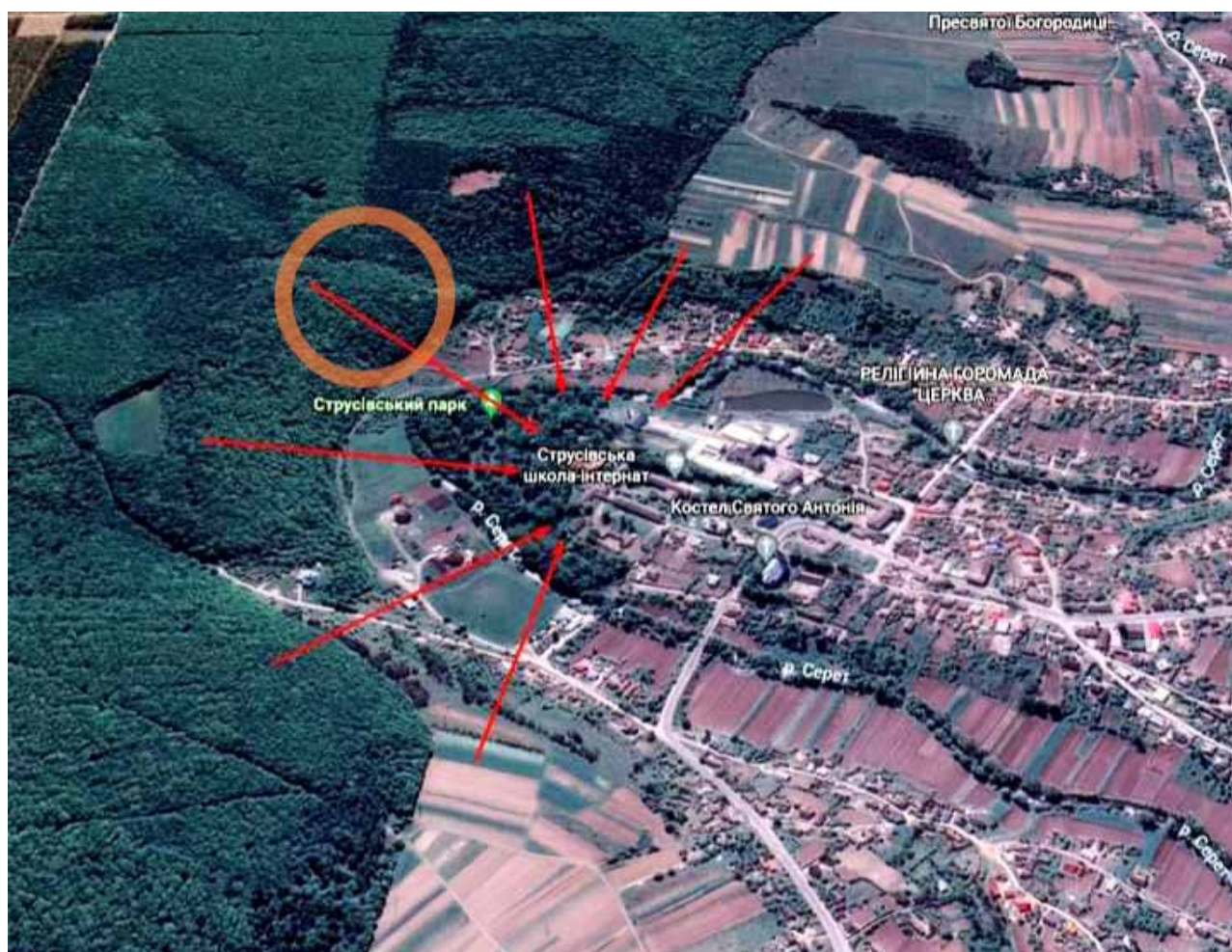

Рис. 9. Локалізація ранньомодерного замку в Струсові. Червоні стрілки вказують на можливе розташування замку за т.з. правобережною версією. Коло локалізує найбільш ймовірне місце його знаходження за т.з. лівобережною версією